

13. “Хрест і маузер”. Художній фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XZ4T0mBV350> (дата звернення – 22.01.2019).
14. Воронько Г. Від аналою до апарату: (бувальщина): [кіно й релігія] // Кіно. 1928. № 12 (48). Груд. С. 12.
15. Кіно замість церкви [у Харкові] // Кіно. 1929. № 23/24 (71/72). Груд. С. 5.
16. Бучко Р., Волошенюк О., Дорошенко А. та ін. Історія українського кіно: у 5 т. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2016. Т. 2: 1930–1945. 448 с.
17. “Свято святого Йоргена”. Художній фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=04k-6aN73S8> (дата звернення – 25.01.2019).
18. “Щастя”. Художній фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jLwwTewmU3I> (дата звернення – 25.01.2019).
19. Братерська-Дронь М. Т. Релігійна тематика на екрані: духовний аспект // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. Київ, 2014. Вип. 15. С. 74–81.
20. “Бежин Луг”. Фотофільм. 3 20 хв. до 22 хв. 10 с. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HSLdkyG-hGE> (дата звернення – 23.01.2019).
21. “Симфонія Донбасу. Ентузіазм”. Документальний фільм. 3 10 хв. 49 с. до 18 хв. 25 с. URL www.youtube.com/watch?v=bcHCxz1kxxc (дата звернення – 25.01.2019).

Валерій Нестеренко, Валерій Сторчовий

Римо-католицька церква на Кам’яниччині в період Другої світової війни

Діяльність релігійних громад на території радянської України під час Другої світової війни продовжує залишатись малодослідженою у вітчизняній історичній науці та краєзнавстві. Зовсім мало є робіт про становище Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) у цей період в різних регіонах УРСР. Наша робота присвячена висвітленню умов існування римо-католицьких громад на теренах утвореної у 1937 р. за наполяганням Й. Сталіна Кам’янець-Подільської області – території сучасної Хмельницької області.

Дана проблематика частково вже знайшла своє відображення у працях передовсім польських істориків. Так, Й. Шиманський у своїй ґрунтовній монографії у перших розділах проаналізував становище в час війни римо-католицьких громад на теренах Вінницької області [1]. Частково він розглянув і досліджуваний нами регіон. У спогадах римо-католицьких священиків, зокрема ксьондза Й. Кучинського, є також цікаві свідчення про умови існування даної конфесії на Кам’яниччині [2].

Частково ми торкнулись досліджуваної проблематики у нашій попередній науковій розвідці [3]. Однак, загалом ця тематика продовжує залишатись маловідомою для наукової громадськості та широкого загалу дослідників.

У даній статті ми ставимо собі за мету розглянути та проаналізувати становище РКЦ на Поділлі у роки Другої світової війни. Хронологічно праця охоплює вересень 1939 – осінь 1945 рр. Для реалізації цієї мети потрібно вирішити наступні завдання: прослідкувати процес відносного відродження РКЦ на Поділлі у 1941–1942 рр.; проаналізувати ставлення нацистської окупаційної влади до римо-католиків; висвітлити позицію вірян та ксьондзів до ворогуючих сторін; показати еволюцію ставлення радянської влади до РКЦ упродовж 1944–1945 рр. При написанні статті ми використовували як праці істориків, краєзнавців, мемуари священників, так і архівні матеріали Державного архіву Хмельницької області.

Напередодні Другої світової війни на теренах радянського Поділля не залишилось жодної римо-католицької громади. Більшість ксьондзів та парафіян РКЦ були заарештовані у справі “Польської організації військової” (“ПОВ”) або депортовані за межі УРСР до Казахстану чи Сибіру. Костьоли та каплиці були закриті і використовувались як зерносховища, або, у кращому разі, як культурно-освітні установи: клуби, бібліотеки, музеї тощо. Кілька костьолів та каплиць, зокрема у Проскурові, були знищені.

У вересні 1939 р. Західна Україна увійшла до складу СРСР. Проте, радянське керівництво робило все можливе, щоб не було ніяких контактів між ксьондзами Галичини і Західної Волині, які ще продовжували проводити релігійні обряди, та нечисленними римо-католиками Поділля, яким вдалось уникнути сталінських репресій. Ксьондзам Львова, Луцька та інших західноукраїнських міст категорично заборонялось залишати свої парафії і переїжджати за Збруч для проведення богослужіння. Пізніше дехто з них також потрапив під тоталітарну сталінську машину.

Влітку 1941 р. розпочалась збройна агресія нацистської Німеччини та її сателітів проти СРСР. Разом з окупаційними військами прибули військові капелани німецької, румунської, угорської армій, котрі супроводжували воєнні частини своїх країн. Політика Третього рейху щодо РКЦ на теренах України не була чітко визначеною. З одного боку, провідники нацистів ненавиділи поляків, які становили більшість парафіян костьолів, а з іншого – з пропагандистською метою, намагаючись протиставити себе атеїстичній сталінській владі, вони не заперечували проти відновлення діяльності римо-католицьких громад на Поділлі, Волині та Київщині. Починаючи з серпня-вересня 1941 р. люди стихійно почали займати та відроджувати закриті за радянських часів костьоли та каплиці [1, s. 30].

Релігійні відправи у них спочатку здійснювали священники німецьких та румунських армій, у той же час громадянам розгромленої нацистами Польщі та етнічним полякам заборонялось здійснювати душпастирську діяльність. Проте, Луцький єпископ РКЦ Адольф Шеленжик, незважаючи на негативне ставлення нацистів, все ж відрядив улітку 1941 р. за Збруч ксьондзів С. Добжанського і Р. Дяковського. Вони з подивом писали про те, що на Поділлі та Волині збереглись римо-католицькі громади, що люди звертались до них з проханням відновити

діяльність парафій, де б могли хрестити дітей та проводити літургії. Ксьондзи помітили, що оскільки більшість поляків Поділля у 30-ті рр. було репресовано Надзвичайними трійками НКВС у справі так званої “ПОВ” серед вірян залишилось дуже мало людей, котрі володіли польською мовою, здебільшого це були особи похилого віку, і дуже мало молоді. Тому ксьондзи просили єпископа Шеленжика, щоб він направив в край служителів, котрі б знали українську мову [1, s. 36].

Упродовж осені А. Шеленжик намагався урегулювати стосунки РКЦ з німецькою окупаційною владою, але всі його намагання порозумілись з керівництвом “Рейхкомісаріату Україна” на чолі з Е. Кохом виявились марними. Відомо, що нацистські провідники зневажливо ставились до всіх слов'ян, до того ж мали погані стосунки з Ватиканом. Така невизначеність статусу римо-католицьких громад на території окупованої України спостерігалась в усі роки нацистської окупації [1, s. 37].

У серпні 1941 р. для розбудови життя РКЦ на Поділлі єпископ А. Шеленжик призначив генеральним адміністратором Кам'янецької дієцезії ксьондза А. Кукурудзинського [2, s. 33]. Він народився 17 липня 1894 р. в с. Віттово Подільської губернії. У 1912 р. закінчив гімназію у Немирові, після чого вступив до Житомирської духовної семінарії. У червні 1917 р. був висвячений на священника Луцько-Житомирським єпископом Дуб-Дубовським. Після революції працював у Луцьку, Володимир-Волинському, Острозі, навчався в Люблінському католицькому університеті, де захистив докторську роботу з канонічного права. З 1932 р. працював в Луцькій єпископській курії. А. Кукурудзинський отримав від єпископа необхідні повноваження для відновлення функціонування римо-католицьких громад: призначати настоятелів костьолів, вікаріїв тощо.

Вже восени та грудні 1941 р. на території колишньої Кам'янець-Подільської області було відновлено діяльність 18 костьолів та каплиць [4, арк. 33]. У наступні роки окупації ця динаміка значно зменшилась. Так, у 1942 р. римо-католикам області було повернуто 10 релігійних будівель, у 1943 р. лише 1. Для проведення у них релігійних служб А. Шеленжик відрядив на Кам'яничину багатьох священників Луцької єпархії. Точну їх кількість встановити доволі важко, оскільки дані писемних джерел та спогадів розходяться, однак достеменно відомо, що у 1941 р. тут служили Богу священники А. Кукурудзинський, Я. Боярчак, Ю. Туркевич (Кам'янець-Подільський), Ю. Кучинський, Д. Мілевський (Славута) та М. Фольцик (Гречани).

Спочатку окупаційна влада ставилась до їх діяльності нейтрально, проте восени 1941 р. проти священників РКЦ розпочались репресії. Так, другого жовтня німецькими каральними органами були заарештовані ксьондзи Я. Боярчак та Ю. Туркевич [4, арк. 33].

Я. Боярчак народився 10 травня 1905 р. в Кунуві. Навчався на ветеринарному факультеті у Варшаві, але у 1928 р. вступив до Львівської духовної семінарії. У 1932 р. був висвячений Львівським архієпископом Болеславом Твардовським на священника. До війни служив у парафіях Підгайців, Борщова та Новоселиці. З

серпня 1941 р. – у Кам'янці-Подільському. Про життєвий шлях ксьондза Ю. Туркевича, нажаль, відомостей знайти не вдалось.

Священиків звинуватили у тому, що на проповідях вони проводили серед парафіян антинімецьку агітацію та закликали до боротьби проти загарбників [4, арк. 33]. Через кілька днів після тривалих і виснажливих допитів вони були розстріляні на очах вірян, що ще більше налаштувало місцевих римо-католиків проти нацистів. Згодом окупанти вислали за межі області ксьондза Кукурудзинського, котрий так і не зміг повною мірою відновити функціонування єпархії. Разом з ним залишили свої парафії і більшість інших ксьондзів.

Упродовж 1942–1943 рр. спостерігалось чимало фактів переслідувань римо-католиків з боку німецької влади. Релігійні громади, як правило, діяли без своїх священиків. Парафіяни самостійно здійснювали богослужіння.

Тому цілком зрозуміло, що припинення нацистської окупації, відновлення радянської влади на Поділлі у березні 1944 р. було підтримано більшістю вірян та керівництвом РКЦ. Римо-католицькі громади активно допомагали Радянській армії як фінансово, так і продовольством, сподіваючись на лояльне ставлення керівництва СРСР.

Весною 1944 р. ксьондзи Кам'янець-Подільської та Житомирської єпархій, які після звільнення Правобережної України від німецьких окупантів повернулись до своїх вірян, звернулись з проханням до єпископів у Львові та Луцьку, щоб вони відновили діяльність цих дієцезій та призначили до них адміністраторів.

5 липня 1944 р. адміністратором Житомирської єпархії було призначено Броніслава Джепецького. Йому повинні були підпорядковуватись кілька римо-католицьких громад на півночі Кам'янець-Подільської області: Славутська, Шепетівська, Ізяславська та деякі інші. Б. Джепецький був уродженцем містечка Фельштин Подільської губернії. Закінчив Проскурівську гімназію, у 1922 р. емігрував до Польщі. Після закінчення бучацької гімназії вступив до організованої колишнім Кам'янець-Подільським єпископом РКЦ Петром Маньковським початкової духовної семінарії. Пізніше працював префектом початкової духовної семінарії у Володимирі-Волинському. У 1933 р. був відряджений на навчання до Риму, де згодом захистив докторську дисертацію з богослов'я. До початку війни працював віце-ректором Луцької духовної семінарії. Після того як установу закрила радянська влада, був керівником парафії в с. Гута Степанська. У 1943 р. разом з групою поляків переїхав до Ковеля. Є свідчення, що там він рятував євреїв від німецьких переслідувань [2, с. 150].

Того ж 5 липня адміністратором Кам'янець-Подільської єпархії знову було призначено ксьондза А. Кукурудзинського. Священики повинні були виконувати функції адміністраторів єпархій до того часу, поки Папа Римський Пій XII не надасть окремих розпоряджень з цього питання.

Секретарем Кам'янець-Подільської єпархії був призначений ксьондз Олександр Бень [1, с. 37]. Свого часу він закінчив Львівську духовну семінарію францисканців,

богословський факультет університету імені Яна Казимира. У 1939 р. висвячений на священника. З 1939 по 1943 рр. служив в парафії в м. Боромля на Волині, згодом в Луцькому костьолі, працював капеланом лікарні у Львові. Весною 1944 р. на запрошення ксьондза А. Кукурудзинського прибув до Кам'янець-Подільського [1, с. 37].

Упродовж року на територію Кам'янець-Подільської області прибуло 12 ксьондзів, яких відрядили туди керівники Луцької і Львівської єпархій: М. Жуковський, Ю. Ковальський, Я. Ольшанський, Я. Музика, Д. Мілевський та інші. В більшості своїй це були єпархіяльні священники, хоча зустрічались також представники орденів Францисканців, Капуцинів, Бернардинців. Подільські римо-католики щиро сподівались на відродження своєї єпархії. За словами уповноваженого у справі релігій по Кам'янець-Подільській області Гречкіна: “Після визволення області від німецьких загартників служителі культу почали проявляти велику активність в частині організації релігійних громад. Закони радянської влади про створення Ради з релігійних культур духовенство і віряни зустріли з великим задоволенням, вважаючи, що це буде захистом їх релігійних інтересів. Духovenство майже всіх громад, особливо римо-католицького віросповідання, в усіх діях намагалось вернути свою увагу до радянської влади. Збирались грошові кошти і різні види продуктів на патріотичні цілі сім'ям військових, інвалідам війни, дітям-сиротам. Особливо багато продуктів здавалось в обласний госпіталь для поранених та хворих” [4, арк. 39].

Незважаючи на це, наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. на території України була заарештована група римо-католицьких священників. І серед них – ксьондзи А. Шеленжик, Ю. Кучинський, В. Галензовський, В. Кучинський та Б. Джепецький. 28 грудня 1944 р. радянськими каральними органами був заарештований ксьондз А. Кукурудзинський, а 23 січня 1945 р. – ксьондз О. Бень. Католики Кам'янець-Подільського під керівництвом свого релігійного комітету тричі писали в центральні органи УРСР про незаконний арешт священників, але нічого не добились [4, арк. 40].

Заарештовані звинувачувались за кримінальними статтями 54–І “а” і 54–ІІ УК УРСР. Зокрема, А. Кукурудзинському інкримінували те, що “очолюючи Кам'янець-Подільську єпархію, керував діяльністю агентури Ватикану, що проводить підривно роботу на радянській території. У відповідності з антирадянською політикою Ватикану проводив насадженням католицизму в області... Проживаючи у Польщі, був членом антирадянської організації “Акція політична”, за завданням якої публічно читав лекції і доповіді на антирадянські теми” [5, арк. 10].

О. Бень звинуватили у тому, що він поширював католицьку релігійну літературу серед радянської молоді, за завданням Кукурудзинського давав свідчення та матеріали єпископу Шеленжику про політичні події, які відбувались на Західній Україні тощо [5, арк. 10].

6 травня 1946 р. А. Кукурудзинський “за зраду батьківщині” був засуджений до 10 років концтаборів, О. Бень – до 8 років. 10 років концтаборів отримав і адміністратор Житомирської єпархії Б. Джепецький. Інші духовні особи також були засуджені до різних термінів ув'язнення [5, арк. 10].

Незважаючи на арешти своїх провідників, РКЦ на території Кам'янець-Подільської області продовжувала існувати. У 1945 р. тут була зареєстрована 31 римо-католицька громада, яка охоплювала 32 886 католиків (як поляків, так і українців). Службу Богу здійснювали шість ксьондзів: М. Жуковський (проживав у Вовковинцях), Ю. Ковальський (Проскурів), Я. Ольшанський (Городок), Я. Музика (Красилів), Д. Мілевський (Славута), Л. Маколондр (Сатанів). Крім того, при Кафедральному костьолі у Кам'янці-Подільському проживав паралізований ксьондз Двожецький, котрий неодноразово переслідувався радянською владою ще у 20–30-ті рр. і чимало років провів в ув'язненні [4, арк. 35]. Всі священники користувались великою довірою та повагою серед парафіян. Так, в с. Струзі Новоушицького району, де місцевий костьол зайняла сільрада під хлібосховище, ксьондз Жуковський провів урочисту літургію для парафіян просто неба. Її відвідали майже 2 тис осіб [4, арк. 34].

Після арешту А. Кукурудзинського фактично керував Кам'янець-Подільською єпархією ксьондз М. Жуковський. За деякими свідченнями його призначили її тимчасовим адміністратором, оскільки він користувався беззаперечним авторитетом серед інших священників та вірян.

Священик народився 15 лютого 1899 р. в с. Дубинка поблизу Кам'янця-Подільського. Після закінчення Кам'янець-Подільської гімназії у 1918 р. вступив до Житомирської духовної семінарії. Проте, через військові дії у 1919 р. виїхав до Польщі, де закінчив Тарновську семінарію. Був висвячений на священника ксьондзом П. Маньковським. Пізніше працював вікарієм в Бучачі, у 1930 р. закінчив богословський та педагогічний факультети Люблінського католицького університету. З вересня 1937 р. виконував обов'язки вчителя релігії в Ковелі. На початку війни спочатку був вікарієм в Ковелі, а потім перейшов на парафію с. Засмики Ковельського району. Ще у 1942 р. просив керівництво Луцької єпархії направити його до Кам'янця-Подільського, але через несприятливі політичні умови приїхав сюди лише весною 1944 р. [4, арк. 40]. У 1945 р. ксьондз М. Жуковський обслуговував м. Кам'янець-Подільський, сс. Мукарів, Китайгород, Маниківці, Віньківці, Бабехи, Зіньків та Струга. Але у 1946 р., побоюючись арешту, виїхав до Польщі.

Варто зауважити, що після вигнання нацистів з квітня 1944 р. на Поділлі радянською владою не було зареєстровано жодної нової римо-католицької громади та не повернуто римо-католикам жодного костьолу. З іншого боку, до пори до часу уповноваженими у справах релігій засуджувались спроби місцевих радянських функціонерів та партійців негайно забрати у вірян їхні святині та повернутись до трагічних реалій 1930-х рр. Ситуація з діючими костьолами та каплицями деякий час залишалась фактично такою ж, як за часів німецької окупації.

У 1945 р. у віданні римо-католиків Кам'янець-Подільської області налічувалось 31 костьолів та каплиць. Ще 12 закритих костьолів використовувались під склади та зерносховища, 5 – під культурно-освітні установи, 3 – просто пустували [4, арк. 40].

Впродовж цього року місцеві органи влади та культосвітні установи часто намагались, всупереч обіцянкам центрального радянського керівництва, порушувати радянське законодавство. Так, у лютому 1945 р. директор Кам'янець-Подільського музею Андреев кілька разів заходив до Кафедрального костюлу і категорично вимагав від римо-католиків, щоб вони повернули будівлю обласному музею, як це було до війни, для створення там нової експозиції. В Новоушицькому районі один костюл незаконно було чиновниками забрано під склад зерна. Голова Смотрицького району розпорядився на діючий костюл повісити замок. В Гречанський костюл поблизу Проскурова кілька разів вривалися бійці ракетної частини і забрали звідти деякі коштовні речі [4, арк. 1].

Не кращою була ситуація і другої чверті 1945 р. Траплялись випадки, коли діючі костюли та каплиці за вимогою Смотрицького, Городоцького, Берездівського, Михальпольського, Сатанівського, Волочиського райвиконкомів були вилучені у громад для використання під зерносховища чи клуби. Римо-католикам у відповідь на скарги просто порекомендували відвідувати релігійні служби в інших костюлах області [4, арк. 20].

Керівник Мукарівської сільради Солобковецького району Панаєвич погрожував закрити діючий костюл, якщо громада не викупить облигації військового займу на 29 тис крб. Цей же функціонер під приводом різних податків вилучив у римо-католиків ще 26 тис крб, видавши їм неоформлені фіктивні розписки [4, арк. 30].

У той час подібні випадки ще вважались “порушеннями революційної законності” і часто місцева влада задовольняла скарги вірян, не бажаючи до завершення війни налаштовувати їх проти себе.

Подекуди обласне керівництво йшло людям на поступки. Так, на початку 1945 р. римо-католикам було повернуто костюл в Заміхові, в якому сільська рада улаштувала зерносховище [4, арк. 7]. У спільному володінні РКЦ та Російської православної церкви (далі – РПЦ) залишилось два костюли, які були заново відкриті ще у 1941 р. під час німецької окупації. Там по черзі католики та православні віряни проводили богослужіння.

Водночас, узимку було відмовлено передати римо-католикам будівлю закритої німецької кірхи у м. Дунаївці, в якому після війни розміщувався клуб суконної фабрики, а весною 1945 р. уповноважений у справах культів Кам'янець-Подільської області Гречкін відмовив восьми проханням католиків, які просили передати їм костюли та каплиці. У частині з них діяли господарські та культурно-освітні організації, а частину було передано православним громадам. Ці відмови були зроблені у такій формі, що “католики офіційно написаних прохань вже не подавали” [4, арк. 19].

Архівні документи свідчать, що становище римо-католиків області поступово почало погіршуватись після поразки нацистської Німеччини. Саме у цей час збільшується кількість адміністративного втручання місцевих партійців та функціонерів у діяльність громад. Так, улітку 1945 р. рішенням Кам'янець-Подільського облвиконкому було відмовлено католицьким комітетам відновити

Службу Богу у Чорному Острові, Смотричі, Ярмолинцях, Шепетівці, Кутківцях [4, арк. 26].

Загалом, за словами Гречкіна, настрої релігійних громад (у тому числі римо-католицької) у зв'язку із закінченням війни був хорошим. Більшість конфесій ознаменували перемогу СРСР у війні над Німеччиною та її союзниками урочистими богослужіннями та організували додаткові збори коштів та продуктів на “патріотичні цілі” [4, арк. 27]. Так, весною-літом 1945 р. РКЦ на території Кам'янець-Подільської області передала до госпіталів на потреби поранених та хворих 18 585 крб та продуктів на суму 19 755,20 крб, інвалідам від війни 9 965 крб, у Фонд оборони СРСР 61 069 крб, дітям-сиротам – продуктами та грошима на суму 6 678 крб [4, арк. 34]. Загальна допомога грошима та продуктами становила майже 100 тис крб.

Римо-католики області доброзичливо поставились до тих заходів, які радянський уряд проводить щодо Польщі, але турбувалися про долю своїх ксьондзів, “оскільки з шести ксьондзів, які знаходились в області, три були заарештовані, а тому віряни Городка порадили своєму настоятелю ксьондзу Яну Ольшанському виїхати до Польщі, що він і згодом зробив” [4, арк. 27].

Зробимо короткі висновки з нашого дослідження. На початку Другої світової війни на Кам'яничині не було жодної католицької громади. Політика нацистів щодо римо-католиків не була однозначною. З одного боку, починаючи з серпня 1941 р., вони не заперечували проти відновлення діяльності релігійних громад, з іншого боку – чимало ксьондзів та парафіян ними було заарештовано або страчено за антинімецьку діяльність.

З відновленням радянської влади на Кам'яничині у квітні 1944 р. місцеві римо-католики плекали ілюзії, що їхнє становище покращиться. Вони надали значну підтримку Радянській армії коштами та харчами. Були спроби відновити діяльність Кам'янець-Подільської єпархії. Однак ці ілюзії розвіялись після арешту адміністратора дієцезії ксьондза А. Курудзинського та кількох ксьондзів, проти яких сфабрикували кримінальні справи. Після завершення Другої світової війни центральна радянська влада та її органи на місцях відновили свій наступ на РКЦ, знову почали закривати костьоли та каплиці, знімати з реєстрації релігійні громади, але це вже тема для іншої праці.

1. Szymański J. Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki (1941–1964). Lublin: Wydawnictwo Norbertinum, 2003. 491 s.

2. Kuczynski J., ks. Wiezen Workuty I Syberii. Nysa-Wierzbowiec, 2003. 254 s.

3. Сторчовий В. М., Нестеренко В. А. Римо-католицька церква на Поділлі у 20–90-ті рр. ХХ ст.: іст.-релігієз. дослідж. Коломия, 2001. 67 с.

4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 338. Оп. 9. Спр. 1.

5. Центральний державний архів СБУ. Ф. 6. Спр. 75204. Кримінальна справа по звинуваченню Буковинського Владислава Йосифовича та інших.